

Wat is eigendom?

Onderzoek naar de beginselen
van recht en bestuur

Pierre-Joseph Proudhon

Vertaald uit het Frans door Zsuzsó Pennings
met een inleiding van Thom Holterman

Uitgeverij IJzer
Utrecht

www.uitgeverij-ijzer.nl

Oorspronkelijk verschenen onder de titel:

Qu'est-ce que la Propriété? ou Recherche sur le principe du Droit et du Gouvernement
(1840).

Vertaling © 2015 Uitgeverij IJzer, Utrecht / Zsuzsó Pennings

Inleiding © 2015 Uitgeverij IJzer, Utrecht / Thom Holterman

De boeken van IJzer worden uitgegeven

onder redactie van Willem Desmense.

Eindredactie: Walter van der Star

Omslagontwerp en typografie binnenwerk: Scheer.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij IJzer.

Uitgeverij IJzer probeert haar boeken zo goed mogelijk te verspreiden. Kunt u een uitgave van IJzer niet vinden in de boekhandel, rechtstreeks bestellen bij de uitgeverij – zonder extra kosten – kan ook. Stuur een kaartje naar:

Uitgeverij IJzer, Postbus 628, 3500 AP Utrecht of stuur een e-mail:

uitgeverij.ijzer@hetnet.nl of bel: 030 252 17 98

isbn 978 90 8684 108 0

Inhoud

Inleiding

Proudhon. Bij wijze van inleiding – Thom Holterman 7

Hoofdstuk 1

Methode die in dit werk gevolgd wordt. Wat is revolutie? 17

Hoofdstuk 2

Eigendom als natuurlijk recht. Occupatie en burgerlijk recht als werkende oorzaken van de eigendom 43

§1. Over eigendom als natuurlijk recht 45

§2. Occupatie als grondslag van de eigendom 53

§3. Burgerlijk recht als basis en bekrachtiging van de eigendom 68

Hoofdstuk 3

Arbeid als werkende oorzaak van het eigendomsrecht 81

§1. De aarde kan niet toegeëigend worden 84

§2. De algemene instemming rechtvaardigt de eigendom niet 89

§3. Verjaring geeft geen recht op eigendom 90

§4. Arbeid – Arbeid op zich heeft niet de macht zich natuurlijke zaken toe te eigenen 98

§5. Arbeid leidt naar gelijkheid van eigendom 104

§6. In de maatschappij zijn alle arbeidslonen gelijk 113

§7. Ongelijkheid van capaciteiten is de noodzakelijke voorwaarde voor gelijkheid van bezittingen 119

§8. Volgens de orde van het recht vernietigt arbeid de eigendom 136

Hoofdstuk 4

Eigendom is onmogelijk 139

Bewijs. Axioma. – Eigendom is het droit d'aubaine dat de eigenaar zich toe-eigent op een zaak die hij van zijn handtekening heeft voorzien 141

Eerste stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat hij iets verlangt van niets 146

Tweede stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat overal waar hij wordt ingevoerd de productie meer kost dan ze waard is 153

- Derde stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat bij een gegeven kapitaal, productie in verhouding staat tot werk en niet tot eigendom 157
- Vierde stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat het moord is 161
- Vijfde stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat daarmee de maatschappij zichzelf verslindt 166
- Zesde stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat hij de moeder van de tirannie is 186
- Zevende stelling – Eigendom is onmogelijk, want door zijn ontvangsten te consumeren, verliest hij ze, door ze te sparen vernietigt hij ze, en door ze te kapitaliseren keert hij ze tegen de productie 188
- Achtste stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat haar accumulatief vermogen onbeperkt is en wordt uitgeoefend over beperkte hoeveelheden 193
- Negende stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat hij machteloos staat tegenover eigendom 195
- Tiende stelling – Eigendom is onmogelijk, omdat ze de ontkenning van gelijkheid is 199

Hoofdstuk 5

Psychologische uiteenzetting van de begrippen recht en onrecht en vaststelling van het principe van recht en bestuur 201

Eerste deel

- § 1. Het begrip van goed en kwaad bij mens en dier 202
- § 2. Over het eerste en tweede niveau van de gemeenschapszin 206
- § 3. Over het derde niveau van de gemeenschapszin 214

Tweede deel

- § 1. Over de oorzaken van onze dwalingen.
De oorsprong van de eigendom 224
- § 2. Kenmerken van het collectivisme en van de eigendom 231
- § 3. Bepaling van de derde samenlevingsvorm. Conclusie 248

Noten 255

Namenregister 263

Hoofdstuk 1

Methode die in dit werk gevolgd wordt.

Wat is revolutie?

Als ik op de vraag: *Wat is slavernij?* kort antwoordde: *Dat is moord*, zou men mij meteen begrijpen. Ik zou geen lang betoog nodig hebben om aan te tonen dat de macht een mens zijn gedachten, zijn wil en zijn persoonlijkheid te ontnemen een macht over leven en dood is, en dat een mens tot slaaf maken gelijk staat aan moord. Dus waarom kan ik dan op de volgende vraag: *Wat is eigendom?* ook niet zeggen: *Dat is diefstal*, zonder er zeker van te zijn niet begrepen te worden hoewel die tweede uitspraak slechts een variatie is op de eerste?

Ik wil het principe van onze staat en instituties, de eigendom, onderzoeken. Dat is mijn recht. Ik kan me vergissen in de conclusie van mijn onderzoek. Dat is mijn recht. Ik geef er de voorkeur aan de slotbeschouwing van mijn boek aan het begin te zetten. Ook dat is mijn recht.

De ene auteur zal eigendom een burgerrecht noemen dat uit de inbezitneming is voortgevloeid en wordt gesanctioneerd door de wet, een andere zal het verdedigen als een natuurlijk recht dat zijn oorsprong vindt in de arbeid. Beide schijnbaar volkomen tegengestelde ideeën vinden grote bijval. Ik beweer echter dat noch werk, noch inbezitneming, noch de wet eigendom kunnen creëren, dat het een gevolg is zonder oorzaak. Is dat verwerpelijk?

Een golf van protest klinkt op!

– *Eigendom is diefstal!* Dat is de alarmkreet van 93!^{1*} Dat klinkt als een oproep tot revolutie!...

– Wees gerust, lezer, ik ben geen onruststoker en geen oproerkraker. Ik loop enkele dagen op de geschiedenis vooruit. Ik verkondig een waarheid waarvan we tevergeefs de verspreiding proberen te stoppen. Ik schrijf de inleiding van onze toekomstige grondwet. De uitspraak die u zo blasfemisch lijkt, *eigendom is diefstal*, zou het ijzer zijn dat de bliksem opvangt als onze vooroordelen ons in staat zouden stellen het te begrijpen, maar wat een eigenbelangen, wat een vooroordelen staan dat in de weg!... Helaas zal de filosofie de loop der gebeurtenissen niet veranderen. De lotsbestemmingen zullen zich onafhankelijk van de profetie voltrekken. Moet er trouwens geen recht geschieden en moet er geen einde komen aan onze opvoeding?

– *Eigendom is diefstal!* Dat zet de menselijke ideeën op hun kop. De begrippen *eigenaar* en *dief* waren altijd even tegenstrijdig als de figuren die ermee aangeduid worden onsympathiek zijn. Alle talen hebben deze paradox geheiligd. Met welk recht valt men die algemene consensus aan en spreekt men de mensheid tegen? Wie bent u om het verstand van volken en voorbije generaties te loochenen?

Wat kan het u schelen, lezer, dat ik een armzalig individu ben? Ik leef net als u in een tijd waarin het verstand zich slechts onderwerpt aan feiten en bewijzen. Mijn naam, evenals de uwe, is *waarheidszoeker*². Mijn missie staat geschreven in de woorden van de wet: *Spreek zonder haat en zonder vrees, Zeg wat je weet*. Het is de taak van ons geslacht om een tempel op te richten voor de wetenschap en die wetenschap omvat zowel de mens als de natuur. En de waarheid openbaart zich aan allen, vandaag aan Newton^{**} en Pascal, morgen aan de herder in het dal en de ambachtsman in zijn werkplaats. Ieder draagt zijn steentje bij aan het gebouw en verdwijnt zodra zijn taak is volbracht. Vóór ons de eeuwigheid en na ons de eeuwigheid. En is de plaats die een arme sterveling tussen beide oneindigheden inneemt de aandacht van zijn tijdgenoten eigenlijk wel waard?

Laat dus, lezer, mijn titel en mijn karakter voor wat ze zijn en luister gewoon naar mijn argumenten. Na de algemene consensus wil ik de algemene vergissing corrigeren. Vanuit de mening van de mensheid doe ik een beroep op het geloof van de mensheid. Heb de moed

me te volgen, en als uw wil oprecht is en uw bewustzijn vrij, als uw verstand twee uitspraken weet te verenigen tot een derde, zullen mijn ideeën beslist de uwe worden. Door mijn slotbeschouwing aan het begin te plaatsen heb ik u willen verwittigen, en zeker niet willen tarten, want ik weet dat u me bij lezing gelijk zult moeten geven. De dingen waarover ik wil spreken zijn zo simpel, zo tastbaar, dat het u zal verbazen ze niet eerder te hebben bemerkt en dat u zult zeggen: 'Daar had ik nog niet bij stilgestaan.' Anderen zullen u het schouwspel bieden van het genie dat de geheimen van de natuur bedwingt en grootse wonderen verricht. U zult hier slechts een reeks beschouwingen vinden over recht en gerechtigheid, een soort herijking van de maten en gewichten van uw geweten. Het onderzoek zal onder uw ogen geschieden en u zult zelf het resultaat ervan kunnen beoordelen.

Ik ontwikkel hier overigens geen systeem. Ik verlang de opheffing van privileges, afschaffing van de slavernij, gelijke rechten, de heerschappij van de wet. Gerechtigheid, niets dan gerechtigheid, dat is de korte samenvatting van mijn betoog. De wereld opvoeden laat ik aan anderen over.

Op een dag vroeg ik me af: Waarom is er zoveel pijn en ellende in de samenleving? Moet de mens eeuwig ongelukkig zijn? En zonder stil te blijven staan bij de eindeloze verklaringen van wereldverbeteraars – van wie sommigen klagen over de algemene ellende, de lafheid en onbekwaamheid van de regering, anderen over samenzweringen en opstanden, en weer anderen over de onwetendheid of verdorvenheid van de massa – en de eeuwige strijd van het spreekgestoelte en de pers moe, heb ik zelf de oorzaak willen doorgronden. Ik ben te rade gegaan bij grote wetenschappers, heb wel honderd boeken gelezen over filosofie, recht, politieke economie en geschiedenis. Had God me maar laten leven in een eeuw waarin zo veel lectuur nutteloos zou zijn geweest. Ik heb alle mogelijke moeite gedaan om aan de juiste informatie te komen, ik heb alle leerstellingen met elkaar vergeleken, antwoord gegeven op bezwaren, voortdurend argumenten getoetst en tegenover elkaar geplaatst en duizenden syllogismen gewogen op de goudschaal van de scherpste logica. Op deze moeizame weg heb ik verschillende interessante feiten ontdekt die

ik mijn vrienden en de buitenwereld zal meedelen zodra ik tijd heb. Maar het moet me van het hart dat ik vanaf het begin al meende te constateren dat we de betekenis van die zo populaire en geheiligde woorden *gerechtigheid*, *gelijkheid*, *vrijheid*, nooit begrepen hebben, dat onze begrippen van al deze dingen nog erg vaag waren en dat die onwetendheid uiteindelijk de enige oorzaak is van het pauperisme dat ons verteert en van alle rampspoed die de mensheid getroffen heeft.

Dit vreemde resultaat verbijsterde me, ik twijfelde aan mijn verstand. Hoe is het mogelijk, dacht ik, dat jij ontdekt hebt wat het oog niet zag, het oor niet hoorde en het scherpste verstand niet vond! Pas op, ongelukkige, dat je de waanvoorstellingen van je zieke verstand niet voor heldere gedachten houdt. Weet je dan niet dat grote filosofen gezegd hebben dat praktische moraal en algemene dwaling met elkaar in tegenspraak zijn?

Ik besloot dus mijn gevolgtrekking aan een tegenproef te onderwerpen en stelde mezelf de volgende vragen: Is het mogelijk dat de mensheid zich in de toepassing van de wetten van de moraal zo lang en zo algemeen heeft vergist? Hoe en waarom zou ze zich vergist hebben? Hoe zou die dwaling, die zo algemeen is, te weerleggen zijn?

De antwoorden op die vragen, waarvan ik de juistheid van mijn observaties liet afhangen, lieten niet lang op zich wachten. In hoofdstuk 5 van dit werk zal men zien dat bij de moraal, net als bij alle andere wetenschappelijke takken, de ernstigste vergissingen voor ons de dogma's van de wetenschap zijn, dat zelfs bij de werken over gerechtigheid zich vergissen een privilege is dat de mens adelt en dat de filosofische verdienste die mij zou kunnen toekomen, ongelooflijk klein is. De dingen benoemen is gemakkelijk, maar het mooiste zou zijn ze voor hun verschijnen te kennen. Als ik een reeds bekend idee uitspreek, een idee dat ieder denkend mens heeft en dat morgen door een ander zal worden verkondigd als ik het vandaag niet doe, dan heb ik alleen het prioriteitsrecht van die formulering. Prijst men soms degene die de dag het eerst ziet aanbreken?

Ja, iedereen gelooft en zegt voortdurend dat gelijke omstandigheden en gelijke rechten hetzelfde zijn, dat *eigendom* en *diefstal* synoniemen zijn, dat ieder maatschappelijk privilege dat wordt verleend, of liever gezegd, dat iemand zich aanmatigt op grond van de superio-

riteit van zijn talent en zijn diensten aan de gemeenschap, een groot onrecht en roof is. Iedereen, zeg ik, is het er in zijn hart mee eens, ze moeten het alleen nog leren inzien.

Voor we met het thema beginnen moet ik u een korte uiteenzetting geven over de weg die ik ga volgen. Wanneer Pascal een meetkundig probleem aansneed, maakte hij eerst voor zichzelf een methode om het op te lossen. Het oplossen van een filosofisch probleem vereist eveneens een methode. En winnen de problemen die de filosofie opwerpt het door de ernst van hun consequenties niet ruimschoots van de meetkundige? Vereisen die dan niet net zo'n serieuze en grondige analyse?

Het is voortaan een vaststaand feit, zeggen moderne psychologen, dat elke gewaarwording die de geest opneemt door diezelfde geest volgens bepaalde algemene wetten verwerkt wordt, dat deze gewaarwording zich in zekere zin vormt naar bepaalde, in ons verstand reeds bestaande typen. De geest heeft geen aangeboren ideeën, hij heeft slechts aangeboren vormen. Zo wordt bijvoorbeeld ieder verschijnsel noodzakelijkerwijs door ons in tijd en ruimte begrepen. Alles wat ons overkomt doet ons een oorzaak vooronderstellen waardoor het gebeurt, alles wat bestaat moet de ideeën van substantie, wijze, aantal, relatie enz. bevatten. Kortom, we produceren geen enkele gedachte die geen betrekking heeft op een van de algemene wetten van het verstand, waarbuiten niets bestaat.

Deze axioma's van het verstand, gaan de psychologen verder, deze basistypen waarop onze oordelen en onze begrippen zich terug laten voeren en die slechts door onze waarnemingen aan het licht komen, zijn in de filosofie bekend onder de naam categorieën. Hun allereerste bestaan in de geest is tegenwoordig bewezen. Het gaat er alleen nog om ze in een systeem onder te brengen en te tellen. Aristoteles telde er tien, Kant bracht het aantal op vijftien, Cousin bracht het weer terug naar drie, twee en één. En de onbetwistbare verdienste van deze leraar is dat hij weliswaar niet de ware theorie der categorieën heeft ontdekt, maar in ieder geval beter dan wie dan ook het grote belang van deze vraag heeft ingezien – de grootste en misschien de enige van de metafysica.

Ik moet toegeven dat ik niet geloof in aangeboren ideeën, net zo

min als in vormen of wetten van ons verstand, en volgens mij staat de metafysica van Reid en Kant nog verder af van de waarheid dan die van Aristoteles. Maar omdat ik het hier niet wil hebben over de *Kritiek van de zuivere rede*, wat veel tijd zou vergen en waar het publiek zich nauwelijks om zou bekommeren, wil ik hier vooronderstellen dat onze meest algemene en noodzakelijke begrippen, zoals tijd, ruimte, substantie en oorzaak, begrippen zijn die vanaf het begin in de geest bestonden of op zijn minst direct uit de vorming ervan zijn voortgekomen.

Maar een tweede, niet minder waarachtig psychologisch feit, waaraan de filosofen misschien te weinig aandacht hebben besteed, is het vermogen van de gewoonte om, als een tweede natuur het verstand nieuwe categorische vormen in te prenten. We ontleen die aan verschijnselen die ons treffen en daardoor meestal zijn beroofd van hun objectieve realiteit, maar waarvan de invloed op ons oordeel niet minder vooraf bepaald is dan die van de eerste categorieën. Derhalve redeneren we tegelijkertijd volgens de eeuwige en absolute wetten van ons verstand en volgens de secundaire, meestal valse regels die de onvolkomen waarneming van de dingen ons ingeeft. Dit is de vruchtbaarste bron van onze foute vooroordelen en de blijvende en vaak onoverkomelijke oorzaak van een heleboel vergissingen. Vaak worden we zozeer beheerst door deze vooroordelen dat we een als fout erkend principe dat ons verstand afwijst en ons geweten afkeurt, onbewust verdedigen terwijl we het bestrijden en ons oordeel en onszelf eraan ondergeschikt maken terwijl we het aanvallen. Als in een cirkel opgesloten, wervelt onze geest om zichzelf heen, totdat een nieuwe waarneming nieuwe voorstellingen in ons oproept en we buiten ons een nieuw principe ontdekken dat ons bevrijdt van het spook dat in onze verbeelding rondwaart.

Zo weten we nu dat door de wetten van een universeel magnetisme waarvan de oorzaak onbekend blijft, twee lichamen, die door geen enkel obstakel tegengehouden worden, naar wederzijdse vereniging streven door een versnelde impuls die zwaartekracht wordt genoemd. Het is de zwaartekracht die lichamen zonder steunpunt op de grond doet vallen, die ze in balans houdt en ons aan de aardbodem bindt. De onbekendheid van deze oorzaak was de enige

reden die de klassieke schrijvers belette aan antipoden te geloven. ‘Waarom zien jullie niet in,’ zei Augustinus na Lactantius, ‘dat wanneer er mensen onder onze voeten zouden zijn, ze hun hoofd onderaan zouden hebben en de hemel in zouden vallen?’³ De bisschop van Hippo, die de aarde voor een schijf hield omdat hij haar zo meende te zien, trok daaruit de conclusie dat wanneer men van het zenit tot aan de nadir vanaf verschillende punten rechte lijnen zou trekken, die lijnen parallel zouden lopen, en in de richting van die lijnen plaatste hij iedere beweging van boven naar beneden. Daaruit moest men natuurlijk concluderen dat de sterren aan het hemelgewelf zijn vastgemaakt en daar als fakkels rondzwalken en dat ze, wanneer ze aan zichzelf werden overgelaten, als een regen van vuur op de aarde zouden neervallen, dat de aarde een geweldige schijf was die de onderkant van de wereld vormde, enz. Als men hem gevraagd had waar de aarde zelf op rustte, zou hij hebben geantwoord dat hij dat niet wist, maar dat voor God alles mogelijk was. Dat waren de ideeën van Augustinus over ruimte en beweging, ideeën die berustten op een door de schijn ingegeven vooroordeel dat voor hem een algemene categorische regel was geworden. Wat de val van de lichamen veroorzaakte wist hij niet, hij kon alleen maar zeggen: Een lichaam valt omdat het valt.

Voor ons is het idee van de val veel complexer. Aan de algemene begrippen van ruimte en beweging die het impliceert, voegen we dat van aantrekking of richting naar een middelpunt toe, dat voortkomt uit het hogere begrip oorzaak. Maar ook al heeft de natuurkunde ons oordeel in dit opzicht volledig gecorrigeerd, toch bestaat het vooroordeel van Augustinus in het dagelijks taalgebruik nog altijd. Dus wanneer we zeggen dat iets gevallen is, betekent dat voor ons nog niet meteen dat er een werking van de zwaartekracht heeft plaatsgevonden, maar vooral dat het een beweging is geweest naar de aarde toe, en wel van boven naar beneden. Ons verstand kan nog zo verlicht zijn, toch heeft de verbeelding de overhand en onze taal blijft altijd onverbetterlijk. Uit de hemel afdalen is geen juistere uitdrukking dan ten hemel stijgen, en toch zal die uitdrukking net zo lang blijven bestaan als de taal.

Al die zegswijzen, van boven naar beneden, uit de hemel afdalen,

uit de lucht komen vallen enzovoort, zijn voortaan onschuldig omdat we ze in de praktijk weten te corrigeren, maar we moeten wel beseffen hoezeer ze de voortgang van de wetenschap moeten hebben vertraagd. Voor de statistiek, de mechanica, de hydrodynamica en de ballistiek is het niet zo belangrijk of we de ware oorzaak van het vallen der lichamen kennen en of ons idee van de hoofdrichting van de ruimten juist is, maar zodra het erom gaat het wereldsysteem, de oorzaak van eb en vloed, de vorm van de aarde en haar plaats in het heelal te verklaren, is het iets heel anders. Daarvoor moeten we de wereld van de zichtbare verschijnselen achter ons laten. Sinds de oudheid zijn er vindingrijke werktuigbouwkundigen, uitstekende architecten en vakkundige artilleristen geweest, maar hun verkeerde aannames over de vorm van de aarde en de zwaartekracht hadden geen negatieve invloed op de ontwikkeling van hun vaardigheden. De soliditeit van hun gebouwen en de trefzekerheid van hun schot leden er niet onder. Maar vroeg of laat moesten zich verschijnselen voordoen die zich niet door het veronderstelde parallelisme van de loodlijnen op het aardoppervlak lieten verklaren. Toen moest er wel een strijd losbarsten tussen de vooroordelen die eeuwenlang hadden volstaan voor de dagelijkse praktijk en nieuwe meningen die de waarneming leken tegen te spreken.

Daarom bevatten onze meest onjuiste oordelen, of ze nu op losse feiten of alleen op verschijnselen gebaseerd zijn, altijd een aantal waarheden waarvan de meer of minder grote kring ruimte laat voor een zeker aantal gevolgtrekkingen, maar waarbuiten we in het ongerijmde belanden. Zo waren bijvoorbeeld de ideeën van Augustinus dat de lichamen op de grond vallen, dat ze recht naar beneden vallen, dat de hemel of de aarde beweegt, dat de hemel of de aarde draait, volkomen waar, en onze wetenschap had daar niets aan toe te voegen. Anderzijds dwingt de noodzaak ons niet alleen over alles rekenschap af te leggen, maar ook steeds veelomvattender principes te zoeken. En daarvoor moesten eerst de opvatting dat de aarde plat is en vervolgens de theorie dat de aarde het onbeweeglijke middelpunt van de wereld is, losgelaten worden.

Als we nu van de fysieke naar de morele wereld gaan, ondervinden we daar nog dezelfde bedrieglijke schijn, dezelfde invloeden van de

onbevangenheid en de gewoonte. Maar wat dit tweede deel van het systeem van onze kennis onderscheidt, is enerzijds het goede of het slechte dat uit onze meningen resulteert en anderzijds de hardnekkigheid waarmee we het vooroordeel verdedigen dat ons kwelt en doodt. Welk systeem over de oorzaak van de zwaarte en de vorm van de aarde we ook aanhangen, de beweging van de werelddbol lijkt er niet onder en onze maatschappelijke ordening zal er nut noch schade van ondervinden. Maar in ons en door ons voltrekken zich de wetten van onze morele natuur, en die wetten kunnen zich niet voltrekken zonder onze bewuste deelname, dat wil zeggen zonder dat wij ze erkend hebben. Dus als onze kennis van de morele wetten vals is, zullen we het kwade doen terwijl we het goede willen doen. Als ze slechts onvolledig is, zal ze voorlopig voor onze sociale vooruitgang kunnen volstaan, maar op den duur zal ze ons op dwaalwegen brengen en ons uiteindelijk in een afgrond van rampspoed storten.

Op dat moment hebben we hogere kennis nodig, en tot onze eer moet gezegd zijn dat die ons nog nooit in de steek heeft gelaten, maar tegelijkertijd ontbrandt er dan een bittere strijd tussen de oude vooroordelen en de nieuwe ideeën. Het zijn roerige, angstige tijden! Men denkt terug aan de tijd waarin de hele wereld met dezelfde dogma's en dezelfde instellingen gelukkig leek. Waarom moeten deze dogma's nu aangevochten en deze instellingen verworpen worden? Men wil maar niet begrijpen dat deze gelukkige periode er juist toe diende het beginsel van het kwaad te ontwikkelen dat in de samenleving sluimerde. Men beschuldigt de mensen en de goden, de aardse machthebbers en de natuurkrachten. In plaats van de oorzaak van het kwaad in zijn hart en zijn verstand te zoeken, wijt de mens het aan zijn meesters, aan zijn rivalen, aan zijn burens en aan zichzelf. De volken bewapenen zich en slachten elkaar af tot door een grote ontvolking het evenwicht weer is hersteld en uit de as van de strijders een nieuwe vrede verrijst. Zozeer staat het de mensheid tegen aan de gewoonten van de voorouders te tornen en de wetten te veranderen die door de stichters van de stadstaten uitgevaardigd en door de eeuwen geheiligd zijn.

Nilhil motum ex antiquo probabile est. Hoedt u voor iedere vernieuwing, riep Titus Livius uit. Waarschijnlijk zou de mens beter af zijn

als hij nooit hoefde te veranderen. Maar als hij al onwetend geboren is, als hij zich slechts geleidelijk verder kan ontwikkelen, moet hij zich dan om die reden inzicht ontzeggen, zijn verstand opgeven en zich aan het lot overgeven? Volmaakte gezondheid is beter dan genezing. Is dat voor de zieke een reden om niet te willen herstellen? Hervorming, hervorming! riepen vroeger Johannes de Doper en Jezus Christus. Hervorming, hervorming, riepen onze voorouders vijftig jaar geleden, en wij zullen nog tijden roepen: Hervorming, hervorming!

Getuige van de noden van mijn eeuw, zei ik bij mezelf: Onder de beginselen waarop de maatschappij berust, is er één dat ze niet begrijpt, dat haar onwetendheid heeft geschaad en dat de schuld is van alle kwaad. Dit beginsel is het oudst van allemaal, want het is revoluties eigen de modernste beginselen omver te werpen en de oude te respecteren. Welnu, het kwaad dat ons kwelt is ouder dan alle revoluties. Dit beginsel, aangetast door onze onwetendheid, wordt geëerbiedigd en gekoesterd, want als niemand het zou koesteren, zou het niemand schaden en geen invloed hebben.

Maar wat is dit beginsel, waarvan het doel oprecht is maar verkeerd begrepen, en dat zo oud is als de mensheid? Zou het de godsdienst zijn?

Alle mensen geloven in God. Dit dogma hoort zowel bij hun bewustzijn als bij hun verstand. God is voor de mensheid net zo'n oer-verschijnsel, net zo'n noodlottig idee, net zo'n noodzakelijk principe als de categorische ideeën oorzaak, substantie, tijd en ruimte dat zijn voor ons verstand. Het bestaan van God wordt ons eerst door het bewustzijn bevestigd, daarna pas door een gevolgtrekking van het verstand, zoals we de zon eerst waarnemen met onze zinnen en dan pas zoals de natuurkunde hem ons toont. De waarneming en de ervaring laten ons verschijnselen en wetten ontdekken, alleen het bewustzijn onthult ons hun bestaan. De mens gelooft in het bestaan van God, maar wat gelooft ze als ze in God gelooft? Kortom, wat is God?

Dat godsbegrip, dat oerbegrip, dat unanieme begrip dat inherent is aan onze soort, heeft het menselijk verstand nog steeds niet kunnen definiëren. Bij iedere stap naar de kennis van de natuur en de oorzaken, stuiten we op het idee van het bestaan van God. Naarmate de

wetenschap voortschrijdt, wordt God groter en lijkt hij verder van ons verwijderd. De voorstelling van God in een menselijke gedaante en de afgoderij waren een noodzakelijk gevolg van een nog jong verstand, een theologie van kinderen en dichters. Een onschuldige vergissing als men er geen gedragsregel van had willen maken en de meningsvrijheid had gerespecteerd. Maar na God naar zijn beeld geschapen te hebben, wilde de mens hem zich ook toe-eigenen, hij verminkte niet alleen het Opperwezen, maar behandelde hem als zijn erfgoed, zijn bezit, zijn zaak. God, voorgesteld in monsterlijke gedaanten, werd overal het bezit van de mens en de staat. Dit was de oorsprong van het zedenbederf door de godsdienst en de bron van de religieuze haat en de 'heilige oorlogen'. Godzijdank hebben we geleerd iedereen in zijn geloof te laten. We zoeken een moreel richtsnoer. Voor we iets vaststellen over het wezen en de eigenschappen van God, over de dogma's van de theologie en over de bestemming van onze ziel wachten we verstandig af tot de wetenschap ons leert wat we verwerpen en wat we geloven moeten. God, ziel en religie, die eeuwige voorwerpen van onze onvermoeibare meditatie en onze rampzaligste ontsporingen, dat verschrikkelijke probleem waarvan we de oplossing altijd zoeken maar nooit helemaal vinden. Over al deze dingen kunnen we ons nog vergissen, maar onze vergissing blijft tenminste zonder gevolgen. Met de vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk en staat is de invloed van de religieuze ideeën op de ontwikkelingsgang van de samenleving puur negatief, geen wet en geen politieke of burgerlijke instelling hangt van de godsdienst af. Het verzaken van de religieuze plichten kan algemene corruptie in de hand werken, maar is er niet noodzakelijk de oorzaak van, hoogstens een bijwerking of een gevolg. Het is algemeen erkend, en vooral in de kwestie die ons nu bezighoudt, dat de oorzaak van de ongelijkheid van menselijke levensomstandigheden – van het pauperisme, het algemene lijden, de radeloosheid van de regeringen – niet meer kan worden teruggevoerd tot de godsdienst, we moeten verder teruggaan en dieper graven.

Maar welk gevoel is ouder en wortelt dieper in de menselijke natuur dan het religieuze?

Het is de mens zelf, dat wil zeggen zijn wil en zijn geweten, de vrije